

७. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम-२००९ पडताळा सूची

प्रस्तावना :

१ एप्रिल २०१० पासून संपूर्ण देशभर (जम्मू काश्मीर वगळता) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिकार अधिनियम -२००९ लागू झालेला आहे. या अधिनियमांतील सर्व कलमांची प्रभावी अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने शिक्षक, मुख्याध्यापक, शाळा व्यवस्थापन समिती या घटकांची भूमिका महत्त्वाची आहे. त्यामुळे या सर्वांनी आपल्या शाळेची अधिनियमाच्या अंमलबजावणीच्या दृष्टीने सद्यःस्थिती काय आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याचा उपयोग करून अधिनियमांनुसार शिक्षक व मुख्याध्यापक याची निश्चित केलेली भूमिका पार पाडण्यास त्यांना मदत होईल. हाच या साधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

साधन वापरासंबंधी सूचना :

१. सदर पडताळणी शिक्षक व मुख्याध्यापक यांनी करावी.
२. या साधनातील माहिती वस्तुनिष्ठपणे नोंदविण्यात यावी.
३. आपणास लागू असलेल्या चौकटी मध्ये ✓ अशी खूण करावी.

शाळेचे नाव :

.....

मुख्याध्यापकांचे नाव :

.....

१. शाळेच्या कार्यक्षेत्रामधील ६ ते १४ वर्षे (विकलांगाच्या बाबतीत ६ ते १८ वर्षे) वयोगटातील सर्व बालकांचे सर्वेक्षण केलेले आहे. होय नाही

* यापैकी शाळेत प्रवेशपात्र बालकांची संख्या.

सर्व साधारण बालके

विकलांग बालके

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (३५)

- २) शाळेच्या कार्यक्षेत्रात वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेशपात्र बालके आहेत काय? होय नाही
(कलम ४)
- * असल्यास, त्यांची संख्या मुले मुली
- * त्यांपैकी शाळेत प्रवेश घेतलेली संख्या मुले मुली
- ३) वयानुरूप समकक्ष वर्गात प्रवेश घेतलेल्या बालकांना विशेष शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे.
- ४) दुसऱ्या शाळेत दाखला हस्तांतरण करण्याबाबत एखाद्या बालकाने/पालकाने विनंती केली होती काय? (कलम -५) केल्यानंतर तात्काळ हस्तांतरण प्रमाणपत्र दिले जाते काय?
- ५) शाळेच्या कार्यक्षेत्रातील ० ते १४ वयाच्या सर्व बालकांची माहिती विहित नमुन्यात नोंदविण्यात आली आहे काय? (कलम -९, नियम ६(१))
- ६) शाळेचे प्रथम सत्र/ द्वितीय सत्र सुरु होण्याअगोदर शाळेच्या कार्यक्षेत्रातील ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांची नावे शाळेच्या माहिती-फलकावर नागरिकांसाठी जाहीरपणे प्रदर्शित केली आहेत काय? (नियम -६ (५) (ख))
- ७) शाळेच्या कार्यक्षेत्रातील उपेक्षित व दुर्बल घटकांमधील २५% बालकांना शाळेत प्रवेश देण्यात आला आहे काय? (कलम १२)
- ८) शाळा प्रवेशाच्या वेळी बालकांची चाळणी प्रक्रिया घेण्यात आली होती काय? (कलम -१३)
- ९) प्रवेशासाठी पालकांकडून कोणतीही फी घेण्यात आली आहे काय?
- १०) वयाचा पुरावा उपलब्ध नसतानाही किती बालकांना प्रवेश देण्यात आला? (कलम १३ (२)) किती ?
- ११) चालू शैक्षणिक वर्षामध्ये दुसऱ्या सत्रामध्ये शाळाबाह्य बालकांना प्रवेश देण्यात आला आहे. (कलम १५ नियम १० (२))
- * वरील प्रकारे प्रवेश दिलेल्या बालकांना विशेष शिक्षण सुविधा उपलब्ध करून दिली आहे.
- १२) आपल्या शाळेत गेल्या शैक्षणिक वर्षाच्या अखेरीस संकलित मूल्यमापनाच्या आधारे किंवा इतर कारणामुळे एखाद्या बालकांस त्याच वर्गात ठेवण्यात आले आहे काय? (कलम १६)

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (३६)

- १३) आपल्या शाळेत कोणत्याही बालकाला शारीरिक शिक्षा किंवा मानसिक शिक्षा होय नाही देण्यात आली आहे काय? (कलम १७)
- १४) आपली शाळा अधिनियमातील अनुसूचीमध्ये असणारी पुढील मानके व निकष यांची पूर्तता करत आहे. (कलम १९)
- * कार्यरत शिक्षक निकषांनुसार आहे.
 - * निकषांनुसार आवश्यक वर्गखोल्या आहेत.
 - * निकषांनुसार इतर सर्व भौतिक साधने/सुविधा उपलब्ध आहेत.
- १५) शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीलाच निकषानुसार शाळेत शाळा व्यवस्थापन समिती स्थापन केली आहे.
- शाळा व्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष आई किंवा वडील यांच्यामधून निवडण्यात आले आहेत.
 - शाळा व्यवस्थापन समितीची दरमहा बैठक होते व त्याचे इतिवृत्त ठेवले जाते.
 - बैठकीचे इतिवृत्त जनतेसाठी उपलब्ध करण्यात येते.
 - शाळा व्यवस्थापन समितीने शाळा विकास योजना (तीन वार्षिक उपयोजनांसह एक त्रैवार्षिक योजना) तयार केली आहे. (कलम - २२, नियम १४)
- १६) आपल्या शाळेत अप्रशिक्षित शिक्षक आहेत.
(कलम २३, नियम १७)
- १७) प्रत्येक विद्यार्थ्याची संकलित नोंदपत्रक अंतर्भूत असणारी एक फाईल (प्रत्येक बालकासाठी) ठेवलेली आहे. (कलम २४, नियम १९)
- चालू शैक्षणिक वर्षात सर्व शिक्षकांनी विविध कार्यशाळा, प्रशिक्षणात सहभाग घेतला आहे. (कलम २४)
 - परिसरातील शाळाबाह्य मुलांचा शोध घेणे व त्यांची पटनोंदणी करणे यांमध्ये सर्व शिक्षकांनी सहभाग घेतला आहे. (कलम २४)
 - पटनोंदणीनुसार १००% उपस्थितीबाबत सर्व शिक्षक प्रयत्न करतात. (कलम-२४)

● सर्व शिक्षकांनी अभ्यासक्रमाच्या अंमलबजावणीचे नियोजन केले आहे.
(कलम-२४)	होय नाही
	☐ ☐
● सर्व शिक्षक नियोजनाप्रमाणे अभ्यासक्रम पूर्ण करत आहेत. (कलम-२४)	
	☐ ☐
● शाळेंमध्ये बालसुलभ व बालकेंद्रित पद्धतीने शिक्षण दिले जाते. (कलम २९)	
	☐ ☐
● उपक्रम, शोध व संशोधन या माध्यमांचा उपयोग अध्ययन-अध्यापनात केला जातो. (कलम-२९)	
	☐ ☐
● बालकांचा शारीरिक व बौद्धिक क्षमतांचा जास्तीत जास्त विकास होईल अशा उपक्रमांचे शाळेत आयोजन केले जाते. (कलम-२९)	
	☐ ☐
● शासनाच्या विहित मूल्यमापन पद्धतीनुसार प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन शिक्षक करत आहेत. (कलम-२४)	
	☐ ☐
● गरज असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अतिरिक्त पूरक शिक्षण/मार्गदर्शन सर्व शिक्षक देत आहेत. (कलम-२४)	
	☐ ☐
● सर्व शिक्षक त्यांच्या वर्गातील बालकांच्या आई-वडील व पालकांची नियमित सभा घेतात. (कलम-२४)	
	☐ ☐
● पालक सभेत बालकांची उपस्थिती, अध्ययन क्षमता, अध्ययनातील प्रगती व बालकासंदर्भात इतर आवश्यक माहिती सर्व पालकांना देतात. (कलम-२४)	
	☐ ☐
१८) शाळेत पदस्थापित असणारे परंतु इतर शाळेत किंवा कार्यालयात काम करणाऱ्या शिक्षकांची संख्या (कलम-२५)	____
१९) खाजगी शिकवणी घेणाऱ्या (कलम-२५) शिक्षकांची संख्या	____

[टीप : वरील पडताळा सूची वापरून नोंदी केल्यानंतर त्या नोंदींच्या आधारे प्राप्त निष्कर्षांवर चर्चा करून कृती कार्यक्रमाचे नियोजन करावे व त्यानुसार कार्यवाही करावी. यासाठी पृष्ठ क्रमांक ५८ वर कृतिकार्यक्रम आराखडा (नमुना) दिलेला आहे, तो पाहावा.]

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (३८)

परिशिष्ट - अ

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९

नवी दिल्ली, दिनांक २७ ऑगस्ट, २००९ संसदेच्या पुढील अधिनियम यास राष्ट्रपती यांची संमती २६ ऑगस्ट, २००९ रोजी मिळाली आणि तो याद्वारे सर्वसाधारण माहितीसाठी प्रसिद्ध करण्यात आला आहे.

बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा हक्क अधिनियम, २००९
२००९ चा अधिनियम क्रमांक ३५
(२६ ऑगस्ट, २००९)

सहा ते चौदा वयोगटातील सर्व बालकांकरिता मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद करण्याकरिता अधिनियम भारतीय गणराज्याच्या साठव्या वर्षी संसदेद्वारे तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :-

प्रकरण १. प्रारंभिक

संक्षिप्त नाव, विस्तार व प्रारंभ

१. (१) या अधिनियमास, बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ असे म्हणावे.
- (२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्याखेरीज करून संपूर्ण भारतास लागू आहे.
- (३) तो केंद्र सरकार राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियम करील अशा दिनांकास अंमलात येईल.

व्याख्या

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,
 - (क) "समुचित शासन" याचा अर्थ -
 - (एक) केंद्र सरकारने किंवा विधानमंडळ नसलेल्या संघ राज्यक्षेत्राच्या प्रशासकाने स्थापन केलेल्या, त्याची मालकी किंवा नियंत्रण असलेल्या शाळेच्या संबंधात केंद्र सरकार असा आहे.
 - (दोन) उपखंड (एक) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या शाळेखेरीज,
 - (क) राज्य क्षेत्रात स्थापन केलेल्या अन्य शाळेच्या संबंधात, राज्य शासन असा आहे.
 - (ख) "प्रतिव्यक्ती शुल्क" याचा अर्थ, शाळेने अधिसूचित केलेल्या शुल्काखेरीज अन्य कोणत्याही प्रकारची देणगी किंवा अंशदान किंवा अधिदान असा आहे.
 - (ग) "बालक" याचा अर्थ, सहा ते चौदा वर्ष वयोगटातील मुलगा किंवा मुलगी असा आहे.
 - (घ) "उपेक्षित गटातील बालक" याचा अर्थ, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागास वर्गातील किंवा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भौगोलिक, भाषा, लिंग यामुळे उपेक्षित असलेल्या इतर गटांतील किंवा समुचित शासनाने अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केलेले असतील अशा अन्य घटकांतील बालक, असा आहे.
 - (ङ) "दुर्बल घटकातील बालक" याचा अर्थ, ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न समुचित शासनाने अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केलेल्या किमान मर्यादेहून कमी आहे, अशा माता-पित्यांचा किंवा पालकांचा बालक, असा आहे.
 - (च) "प्राथमिक शिक्षण" याचा अर्थ पहिली ते आठवी वर्गापर्यंतचे शिक्षण असा आहे.
 - (छ) "एखाद्या बालकाच्या संबंधात "पालक" याचा अर्थ, त्या बालकाची देखभाल व ताबा असलेली व्यक्ती, असा आहे आणि त्यामध्ये, नैसर्गिक पालकाचा, किंवा न्यायालयाद्वारे किंवा कायद्याद्वारे नियुक्त केलेल्या किंवा घोषित केलेल्या पालकाचा समावेश होतो.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (३९)

- (ज) "स्थानिक प्राधिकरण" याचा अर्थ कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारी महानगरपालिका किंवा नगरपरिषद किंवा जिल्हा परिषद किंवा नगर पंचायत किंवा पंचायत असा आहे, आणि त्यामध्ये शाळेवर प्रशासकीय नियंत्रण असलेल्या, किंवा कोणत्याही शहरात, नगरात किंवा गावात स्थानिक प्राधिकरण म्हणून कार्ये करण्यासाठी त्यावेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे किंवा त्याअन्वये अधिकार प्रदान केलेले असे अन्य प्राधिकरण किंवा निकाल याचा समावेश होतो.
- (झ) "राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग" याचा अर्थ, बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम, २००५ (२००६ चा ४) याच्या कलम ३ अन्वये स्थापन केलेला राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग. असा आहे.
- (ञ) "अधिसूचना" याचा अर्थ. राजपत्रात प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना असा आहे.
- (ट) "माता-पिता" याचा अर्थ. एकतर बालकाचा नैसर्गिक किंवा सावत्र किंवा दत्तक पिता किंवा बालकाची माता असा आहे.
- (ठ) "विहित" याचा अर्थ, या अधिनियमानुसार केलेल्या नियमाद्वारे विहित केलेले, असा आहे.
- (ड) "अनुसूची" याचा अर्थ, या अधिनियमाला जोडलेली अधिसूची असा आहे.
- (ढ) "शाळा" याचा अर्थ, प्राथमिक शिक्षण देणारी कोणतीही मान्यताप्राप्त शाळा, असा आहे आणि त्यामध्ये-
- (एक) समुचित शासनाने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने स्थापन केलेली शाळा, त्याची मालकी किंवा नियंत्रण असलेली शाळा,
- (दोन) समुचित शासनाकडून किंवा स्थानिक प्राधिकरणाकडून शाळेसाठीचा पूर्णतः किंवा अंशतः खर्च भागविण्यासाठी साहाय्य किंवा अनुदाने घेणारी अनुदानित शाळा.
- (तीन) विनिर्दिष्ट प्रवर्गाची शाळा आणि
- (चार) समुचित शासनाकडून किंवा स्थानिक प्राधिकरणाकडून शाळेसाठीचा खर्च भागविण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे साहाय्य किंवा अनुदाने न घेणारी विनाअनुदानित शाळा, यांचा समावेश होतो.
- (ण) "चाळणी प्रक्रिया" याचा अर्थ, स्वैर पद्धतीखेरीज एकापेक्षा दुसऱ्यास अधिक पसंती देऊन एखाद्या बालकाच्या प्रवेशासाठी असलेली निवड पद्धत असा आहे.
- (त) एखाद्या शाळेच्या संबंधात "विनिर्दिष्ट प्रवर्ग" याचा अर्थ म्हणून ओळखली. केंद्रीय विद्यालय, नवोदय विद्यालय, सैनिकी या नावाची शाळा किंवा समुचित शासनाने अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केलेली असेल अशी, विशिष्ट स्वरूप असलेली इतर कोणतीही शाळा, असा आहे.
- (थ) "राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग" याचा अर्थ बाल हक्क संरक्षण आयोग, २००५ (२००६ चा ४) यांच्या कलम ३ अन्वये स्थापन केलेला राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, असा आहे.

प्रकरण २. मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार

बालकास मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा अधिकार

३. (१) सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकास प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत नजीकच्या शाळेत मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा अधिकार असेल.
- (२) पोटकलम (१) च्या प्रयोजनासाठी कोणतेही बालक, ज्यामुळे त्याला किंवा तिला प्राथमिक शिक्षण घेण्यापासून आणि ते पूर्ण करण्यापासून प्रतिबंध होईल असे कोणत्याही प्रकारची फी किंवा आकार किंवा खर्च देण्यास दायी असणार नाही.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (४०)

परंतु विकलांग व्यक्तीसाठी (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि सहभाग) अधिनियम, १९९५ (१९९६ चा १) यांच्या कलम २ च्या खंड (च) मध्ये व्याख्या केलेल्या विकलांगतेने पीडित असलेल्या बालकास, उक्त अधिनियमाच्या प्रकरण पाचच्या तरतुदीनुसार मोफत शिक्षण व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार असेल.

४. सहा वर्षांपेक्षा अधिक वयाच्या बालकाने कोणत्याही शाळेत प्रवेश घेतला नसेल किंवा प्रवेश घेतला तरी त्याला किंवा तिला आपले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करता आले नसेल तेव्हा, त्याला किंवा तिला, त्याच्या किंवा तिच्या वयाला योग्य असलेल्या वर्गात प्रवेश देण्यात येईल.

परंतु एखाद्या बालकास, त्याच्या किंवा तिच्या वयाला योग्य असलेल्या वर्गात थेट प्रवेश दिलेला असेल तेव्हा, त्याला किंवा तिला इतर बालकांबरोबरच विहित करण्यात येईल. अशा रितीने आणि अशा कालमर्यादेच्या आत विशेष प्रशिक्षण घेण्याचा हक्क असेल.

परंतु आणखी असे की, प्राथमिक शिक्षणासाठी ज्या बालकास अशा रितीने प्रवेश देण्यात आलेला आहे ते बालक, चौदा वर्षे वयानंतर सुद्धा प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मोफत शिक्षण मिळण्यास हक्कदार असेल.

दुसऱ्या शाळेत दाखला हस्तांतरित करण्याचा हक्क

५. (१) एखाद्या शाळेत, प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्याबद्दलची तरतूद नसेल त्याबाबतीत, एखाद्या बालकास, त्याचे किंवा तिचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी, कलम २ च्या खंड (ढ) चे उपखंड (तीन) आणि (चार) यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा वगळून, इतर कोणत्याही शाळेत दाखला हस्तांतरित करून मागण्याचा हक्क असेल.
- (२) एखाद्या बालकास, कोणत्याही कारणामुळे एकतर राज्यांतर्गत किंवा राज्याबाहेरील एका शाळेतून दुसऱ्या शाळेत जाणे आवश्यक असेल त्याबाबतीत, अशा बालकास, त्यांचे किंवा तिचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी कलम २ च्या खंड (ढ) चे उपखंड (तीन) आणि (चार) यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा वगळून, इतर कोणत्याही शाळेत दाखला हस्तांतरित करून मागण्याचा हक्क असेल.
- (३) अशा अन्य शाळेत प्रवेश घेण्यासाठी ज्या शाळेत अशा बालकाने शेवटी प्रवेश घेतला होता त्या शाळेचा मुख्याध्यापक किंवा प्रभारी ताबडतोब हस्तांतरित प्रमाणपत्र देईल.

परंतु हस्तांतरण प्रमाणपत्र सादर करण्यात होणारा विलंब हा अशा अन्य शाळेतील प्रवेशासाठी विलंबाचे किंवा प्रवेश नाकारण्याचे कारण ठरणार नाही. परंतु आणखी असे की हस्तांतरण प्रमाणपत्र देण्यास विलंब करणाऱ्यास शाळेस मुख्याध्यापक किंवा प्रभारी हा, त्याला किंवा तिला लागू असलेल्या सेवा नियमांनुसार, शिस्तभंगाची कारवाई केली जाण्यास पात्र असेल.

प्रकरण ३. समुचित शासन, स्थानिक प्राधिकरण आणि माता-पिता यांची कर्तव्ये

समुचित शासन आणि स्थानिक प्राधिकरण यांची शाळा स्थापन

६. या अधिनियमाच्या तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी, समुचित शासन आणि स्थानिक प्राधिकरण, विहित करण्यात येईल. अशा क्षेत्रात किंवा नजीकच्या क्षेत्राच्या हद्दीत, जेथे कोणतीही शाळा स्थापन केलेली नसेल तेथे, या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून तीन वर्षांच्या कालावधीच्या आत अशी शाळा स्थापन करतील.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (४१)

आर्थिक व इतर जबाबदाऱ्या वाहून घेणे

७. (१) केंद्र सरकार आणि राज्य शासन यांची या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी निधी पुरविण्याची बरोबरीची जबाबदारी राहिल.
- (२) केंद्र सरकार या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी भांडवली व आवर्ती खर्चाचे अंदाज तयार करील.
- (३) केंद्र सरकार, राज्य शासनाशी विचारविनिमय करून, वेळोवेळी निर्धारित करील अशी पोटकलम (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या खर्चाची टक्केवारी, महसुलाकरिता सहायक अनुदान म्हणून राज्य शासनांना देईल.
- (४) केंद्र सरकार कोणत्याही राज्य शासनाकरिता तरतूद करावयाच्या अतिरिक्त साधन संपत्तीची गरज तपासण्यासाठी अनुच्छेद २८०च्या खंड (३) च्या उपखंड (घ) अन्वये वित्त आयोगाकडे निर्देश करण्याकरिता राष्ट्रपतींना विनंती करू शकेल. जेणेकरून, उक्त राज्य शासनांना या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी आपल्या हिश्याच्या निधीची तरतूद करता येईल.
- (५) पोट कलम (४) मध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असले तरी, राज्य शासन, पोटकलम (३) अन्वये राज्य शासनाला केंद्र सरकारकडून देण्यात आलेल्या रकमा आणि त्याची इतर साधनसंपत्ती विचारात घेऊन, या अधिनियमाच्या तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी निधी देण्यास जबाबदार असेल.
- (६) केंद्र सरकार -
 - (क) कलम २९ अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या शिक्षण प्राधिकरणाच्या साहाय्याने राष्ट्रीय अभ्यासक्रमाची एक रूपरेषा विकसित करील.
 - (ख) शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी मानके विकसित करील आणि त्याची अंमलबजावणी करील.
 - (ग) नव नवीन कल्पना, संशोधन, नियोजन आणि याकरिता राज्य शासनाला तांत्रिक साहाय्य व साधनसंपत्ती पुरविल.

समुचित शासनाची कर्तव्ये

८. समुचित शासन

- (क) प्रत्येक बालकास मोफत आणि सक्तीने प्राथमिक शिक्षण देईल :

परंतु, समुचित शासनाने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने स्थापन केलेल्या, त्याची मालकी, नियंत्रण असलेल्या किंवा त्याच्याकडून प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे पुरविण्यात आलेल्या निधीतून मोठ्या प्रमाणात वित्त पुरवठा केलेल्या शाळेखेरीज, अन्य शाळेत एखाद्या बालकाच्या प्रवेश त्याच्या किंवा तिच्या माता पित्याने किंवा यथास्थिति, पालकाने घेतलेला असेल त्याबाबतीत असा बालक किंवा त्याचे किंवा तिचे माता-पिता किंवा पालक अशा अन्य शाळेत बालकाच्या प्राथमिक शिक्षणावर केलेल्या खर्चाच्या प्रतिपूर्तीची मागणी करण्यास हक्कदार असणार नाही.

स्पष्टीकरण : - "सक्तीचे शिक्षण" या संज्ञेचा अर्थ, पुढील गोष्टी करण्याचे समुचित शासनाचे आबंधन, असा आहे.

- (एक) सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकास मोफत प्राथमिक शिक्षण
- (दोन) सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकाच्या सक्तीच्या प्रवेशाची, हजेरीची आणि त्याचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले जात असल्याची खात्री करणे.
- (ख) कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, नजीकच्या शाळेच्या उपलब्धतेची सुनिश्चिती करणे :
- (ग) दुर्बल घटकातील बालकास आणि तसेच, उपेक्षित गटातील बालकास कोणत्याही कारणावरून प्राथमिक

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (४२)

शिक्षण घेण्यापासून भेदभाव केला जाणार नाही आणि ते पूर्ण करण्यापासून त्यास प्रतिबंध केला जाणार नाही, याची सुनिश्चिती करणे.

- (घ) पायाभूत सुविधा आणि शाळेची इमारत, शिक्षक कर्मचारी वर्ग व अध्यापन साधनसामग्री पुरविणे.
- (ङ) कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या विशेष प्रशिक्षण सुविधेची तरतूद करणे.
- (च) प्रत्येक बालकाच्या शाळा प्रवेशाचे, हजेरीचे आणि त्याचे प्राथमिक शिक्षण केले जात असल्याचे संनियंत्रण करणे व त्याबाबतची खात्री करणे.
- (छ) अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेले मानके व निकष यांना अनुरूप असणारे उत्तम दर्जाचे प्राथमिक शिक्षण दिले जात असल्याबद्दलची खात्री करणे.
- (ज) प्राथमिक शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम आणि स्वाध्याय पाठ्यक्रम वेळेवर विहित करण्याची खातरजमा करणे; आणि
- (झ) शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण सुविधा पुरविणे.

स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये

९. प्रत्येक स्थानिक प्राधिकरण

- (क) प्रत्येक बालकास मोफत आणि सक्तीने प्राथमिक शिक्षण पुरविले :
परंतु, समुचित शासनाने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने स्थापन केलेल्या, किंवा त्याची मालकी नियंत्रण असलेल्या किंवा प्रत्यक्षपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे पुरविण्यात आलेल्या निधीतून भरावा. प्रमाणात वित्त पुरवठा केलेल्या शाळेव्यतिरिक्त शाळेत एखाद्या बालकाच्या प्रवेश किंवा तिच्या मातापित्याने किंवा यथास्थिती, पालकाने घेतला असेल त्याबाबत, अन्य शाळेत यथास्थिती असा बालक किंवा त्याचे किंवा तिचे मातापिता किंवा पालक, अशा अन्य शाळेतील बालकाच्या प्राथमिक शिक्षणावर केलेल्या खर्चाच्या प्रतिपूर्तीची मागणी करण्यास हक्कदार असणार नाही ;
- (ख) कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे नजीकच्या शाळेच्या उपलब्धतेची सुनिश्चिती करील.
- (ग) दुर्बल घटकातील बालकांस आणि उपेक्षित गटातील बालकांस कोणत्याही कारणावरून प्राथमिक शिक्षण घेण्यापासून ते पूर्ण करण्यापासून त्यास प्रतिबंध केला जाणार नाही, याची सुनिश्चिती करील.
- (घ) त्याच्या अधिकार क्षेत्रात राहणाऱ्या चौदा वर्षे वयापर्यंतच्या बालकांचा अभिलेख विहित करण्यात येईल अशा रितीने ठेवील,
- (ङ) त्याच्या अधिकार क्षेत्रात राहणाऱ्या प्रत्येक बालकाच्या शाळा प्रवेशाची उपस्थितीची आणि प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्याची खातरजमा करून त्याचे संनियंत्रण करील.
- (च) शाळेची इमारत, अध्यापन कर्मचारीवर्ग आणि अध्यापन साधनसामग्री तसेच पायाभूत सुविधा पुरविले,
- (छ) कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली विशेष प्रशिक्षण सुविधा पुरविले.
- (ज) अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली मानके व निकष यांना अनुरूप असणाऱ्या उत्तम दर्जाच्या प्राथमिक शिक्षणाची सुनिश्चिती करील.
- (झ) प्राथमिक शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम व स्वाध्याय (पाठ्यक्रम) वेळेवर विहित करण्याची खातरजमा करील,
- (ज) शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण सुविधा पुरविले,
- (त) स्थलांतरीत कुटुंबातील बालकांचा प्रवेश सुनिश्चित करील.
- (थ) त्याच्या अधिकार क्षेत्रातील शाळांच्या कामकाजाचे संनियंत्रण करील, आणि
- (द) शैक्षणिक वर्ष निश्चित करील.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (४३)

माता पिता व पालक यांचे कर्तव्य

१०. प्रत्येक मातापित्याने किंवा पालकाने त्यांच्या किंवा तिच्या बालकाला किंवा यथास्थिती, पाल्याला नजिकच्या शाळेत प्राथमिक शिक्षणासाठी दाखल करणे. हे त्यांचे कर्तव्य असेल.

समुचित शासनाने शाळा पूर्व शिक्षणाची तरतूद करणे.

११. तीन वर्षे वयावरील बालकांना प्राथमिक शिक्षणासाठी तीन वर्षे वयावरील बालकांना तयार करण्याच्या आणि सर्व बालके सहा वर्षे वयाची होईपर्यंत, त्यांच्या आरंभीच्या बालसंगोपनाची व शिक्षणाची तरतूद करण्याच्या हेतूने, समुचित शासनास, अशा सर्व बालकांना मोफत शाळा पूर्व शिक्षण देण्याची योग्य ती व्यवस्था करता येईल.

प्रकरण ४. शाळा व शिक्षक यांच्या जबाबदाऱ्या

मोफत व सक्तीच्या शिक्षणासाठी शाळांच्या जबाबदाऱ्यांची व्याप्ती

१२.(१) या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ तरतूदी

- (क) कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (एक) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा, त्यात प्रवेश दिलेल्या सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देईल.
- (ख) कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (दोन) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा, तिला अशा प्रकारे प्राप्त झालेले वार्षिक आवर्ती साहाय्य किंवा अनुदान यातून किमान आवर्ती खर्च भागतो त्याप्रमाणात किमान पंचवीस टक्क्यांच्या अधीन राहून तिचा त्यामध्ये प्रवेश दिलेल्या बालकांना असे मोफत व सक्तीचे शिक्षण देईल.
- (ग) कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (तीन) व (चार) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली शाळा, नजीकच्या शाळेतील दुर्बल घटकांतील आणि उपेक्षित गटांतील बालकांना पहिल्या वर्गात त्या वर्गाच्या विद्यार्थी क्षमतेच्या किमान पंचवीस टक्के मर्यादेपर्यंत प्रवेश देईल आणि प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत त्यांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण पुरविले.

परंतु आणखी असे की, कलम २ च्या खंड (ढ) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली व एखादी शाळा पूर्व शिक्षण देईल त्याबाबत ती अशा शाळा पूर्व शिक्षणाच्या प्रवेशासाठी खंड (क) ते (ग) च्या तरतूदी लागू होतील.

- (२) कलम (२) च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (चार) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली आणि पोटकलम (१) च्या खंड (ग) मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळेला, तिने अशाप्रकारे केलेल्या खर्चाची, विहित करण्यात येईल अशा रितीने, राज्याने केलेल्या प्रति-बालक खर्चाच्या मर्यादेपर्यंत किंवा बालकाकडून आकारण्यात आलेली प्रत्यक्ष रक्कम, यांपैकी जी कमी असेल तेवढ्या रकमेची प्रतिपूर्ती करण्यात येईल.

परंतु, अशी प्रतिपूर्ती, कलम २ च्या खंड (ढ) च्या उपखंड (एक) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या शाळेने प्रति बालकापेक्षा खर्चाच्या रकमेपेक्षा जास्त असणार नाही.

परंतु असे की, अशा शाळेला, तिच्याकडे कोणतीही जमीन, इमारत, साधनसामग्री किंवा इतर सुविधा मिळाल्याच्या कारणास्तव विनिर्दिष्ट संस्थेतील बालकांना एक तर मोफत किंवा सवलतीच्या दरात मोफत शिक्षण देण्याचे अगोदरच बंधन घातले असल्यास अशी शाळा, अशा आबंधनाच्या मर्यादेपर्यंत प्रतिपूर्तीसाठी हक्कदार असणार नाही.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (४४)

- (३) प्रत्येक शाळा आवश्यक करण्यात येईल अशी माहिती समुचित सरकारला किंवा यथास्थिती, स्थानिक प्राधिकरणाला पुरवील.

प्रवेशासाठी ती कोणतीही प्रतिव्यक्ती फी किंवा चाळणी पद्धत नसणे.

- १३.(१) कोणतीही शाळा किंवा व्यक्ती बालकाला प्रवेश देताना कोणतीही प्रतिव्यक्ती फी वसूल करणार नाही आणि कोणत्याही चाळणी प्रक्रियेसाठी बालकास किंवा त्याच्या किंवा तिच्या मातापित्यास किंवा पालकास भाग पाडणार नाही.
- (२) कोणतीही शाळा किंवा व्यक्तीने पोटकलम (१) च्या पुढील तरतुदींचे उल्लंघन करून १ (क) प्रतिव्यक्ती फी (कॅपिटेशन फी) होईल तर ती आकारलेल्या प्रतिव्यक्ती फी च्या दहापटी इतके असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल.
- (ख) एखाद्या बालकास प्रक्रियेत भाग पाडील तर ती पहिल्या उल्लंघनाबद्दल पंचवीस हजार रुपयांपर्यंत आणि त्यानंतरच्या प्रत्येक उल्लंघनाबद्दल पन्नास हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस पात्र ठरेल....

प्रवेशासाठी वयाचा पुरावा

- १४.(१) प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवेशाच्या प्रयोजनासाठी बालकाचे वय, जन्म, मृत्यू व विवाह नोंदणी अधिनियम, १९८६ चा ५..... तरतुदींनुसार देण्यात आलेल्या जन्म दाखल्याच्या आधारे किंवा विहित करण्यात येईल अशा अन्य कोणत्याही दस्तऐवजाच्या आधारे निर्धारित करण्यात येईल.
- (२) वयाच्या पुराव्याच्या अभावी कोणत्याही बालकास, शाळेमध्ये प्रवेश नाकारण्यात येणार नाही.

प्रवेशास नकार न देणे

१५. एखाद्या बालकास शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीला किंवा विहित करण्यात येईल अशा वाढवलेल्या कालावधीमध्ये शाळेत प्रवेश देण्यात येईल.
- परंतु, वाढवलेल्या कालावधीनंतर जर असा प्रवेश मागितला असेल तर कोणत्याही बालकास प्रवेश नाकारण्यात येणार नाही.
- परंतु आणखी असे की, वाढवलेल्या कालावधीनंतर प्रवेश देण्यात आलेल्या कोणत्याही बालकास समुचित शासनाद्वारे विहित करण्यात येईल अशा रितीने त्याचा अभ्यास पूर्ण करता येईल.

बालकास मागे ठेवण्यास व निष्कासनास प्रतिबंध

१६. शाळेत प्रवेश दिलेल्या कोणत्याही बालकास, कोणत्याही वर्गामध्ये मागे ठेवता येणार नाही किंवा प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत शाळेतून काढून टाकता येणार नाही.

बालकास शारीरिक शिक्षा आणि मानसिक त्रास देण्यास प्रतिबंध

१७. (१) कोणत्याही बालकास शारीरिक शिक्षा किंवा मानसिक त्रास देण्यात येणार नाही.
- (२) पोटकलम (१) च्या तरतुदींचे जो कोणी उल्लंघन करील, अशा व्यक्तीला लागू असणाऱ्या सेवा नियमान्वये ती शिस्तभंगाच्या कारवाईस पात्र ठरेल.

मान्यता प्रमाणपत्र मिळविल्याशिवाय कोणतीही शाळा स्थापन न करणे.

- १८.(१) समुचित शासनाने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने स्थापन केलेल्या त्यांच्या मालकी किंवा नियंत्रण असलेल्या शाळेव्यतिरिक्त इतर कोणतीही शाळा या अधिनियमाच्या प्रारंभानंतर, विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात

व अशा रितीने अर्ज करून, अशा प्राधिकरणाकडून मान्यता प्रमाणपत्र मिळविल्याशिवाय स्थापन करण्यात येणार नाही किंवा ती सुरु करण्यात येणार नाही.

- (२) पोटकलम (१) अन्वये विहित केलेले प्राधिकरण, विहित करण्यात येईल अशा कालावधीत अशा रितीने व अशा शर्तीच्या अधीन राहून मान्यता प्रमाणपत्र देईल. परंतु एखाद्या शाळेने कमल १९ खालील मानके आणि निकष यांची पूर्तता केल्याखेरीज अशा शाळेला मान्यता देण्यात येणार नाही.
- (३) मान्यतेसाठीच्या शर्तीचे उल्लंघन केल्यानंतर विहित प्राधिकारी, लेखा आदेशाद्वारे मान्यता काढून घेईल. परंतु, अशा प्रकारे मान्यता काढून घेतलेल्या शाळेत शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांना, शेजारच्या कोणत्या शाळेत प्रवेश घेता येईल याबद्दलचे निदेश, अशा आदेशात दिलेले असतील. परंतु, आणखी असे की अशा शाळेला, विहित केले असेल अशा रितीने आपले म्हणणे मांडण्याची संधी दिल्याखेरीज अशा प्रकारे मान्यता काढून घेण्यात येणार नाही.
- (४) पोटकलम (३) अन्वये मान्यता काढून घेतल्याच्या दिनांकापासून अशी शाळा आपले कार्य चालू ठेवणार नाही.
- (५) जी कोणतीही व्यक्ती, मान्यता प्रमाणपत्र मिळाल्याखेरीज एखादी शाळा स्थापन करील किंवा चालवील किंवा मान्यता काढून घेतल्यानंतरही शाळा चालूच ठेवील ती एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्य दंडास आणि ज्या कालावधीत असे उल्लंघन करण्याचे चालूच ठेवले असेल त्या कालावधीतील प्रत्येक दिवसाकरिता दहा हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्य दंडास पात्र असेल.

शाळेसाठी असलेली मानके व निकष

- १९.(१) अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली मानके व निकष यांची पूर्तता केल्याखेरीज, कलम १८ अन्वये कोणतीही शाळा स्थापन करण्यात येणार नाही किंवा तिला मान्यता देण्यात येणार नाही.
- (२) या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी स्थापन केलेली एखादी शाळा अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली मानके व निकष यांची पूर्तता करित नसेल तर ती शाळा अशा प्रारंभाच्या दिनांकापासून तीन वर्षांच्या कालावधीत अशी मानके व निकष यांची स्वखर्चाने पूर्तता करण्यासाठी पावले उचलील.
- (३) जर एखादी शाळा, पोटकलम (२) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत मानके व निकष यांची पूर्तता करण्यात कसूर करील तर कलम १८ च्या पोटकलम (१) अन्वये विहित केलेले प्राधिकरण व कलमातील पोटकलम (३) अन्वये विनिर्दिष्ट केलेल्या रितीने अशा शाळेला दिलेली मान्यता काढून घेईल.
- (४) पोटकलम (३) अन्वये मान्यता काढून घेतल्याच्या दिनांकापासून कोणतीही शाळा आपले कार्य चालू ठेवणार नाही.
- (५) जी कोणतीही व्यक्ती, मान्यता काढून घेतल्यानंतर शाळा चालविणे सुरुच ठेवील ती, एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडास, आणि ज्या कालावधीत असे उल्लंघन करण्याचे चालू ठेवले असेल त्या कालावधीतील प्रत्येक दिवसाकरिता दहा हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडास पात्र असेल.

अनुसूचीमध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार

२०. केंद्र सरकारला, अधिसूचनेद्वारे, अनुसूचीमध्ये कोणतीही मानके आणि निकष यांची भर घालून किंवा ते वगळून त्या अनुसूचीची सुधारणा करता येईल.

शाळा व्यवस्थापन समिती

- २१.(१) कलम २, खंड (ढ) उपखंड (चार) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या शाळेखेरीज इतर शाळा, एक शाळा व्यवस्थापन समिती गठित करतील. या समितीमध्ये, स्थानिक प्राधिकरणाचे निवडून आलेले प्रतिनिधी, अशा शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे माता-पिता किंवा पालक तसेच शिक्षकांचा समावेश असेल.
- परंतु, अशा समितीतील किमान तीन चतुर्थांश सदस्य हे माता-पिता किंवा पालक असतील.
- परंतु, आणखी असे की, उपेक्षित गटांतील आणि दुर्बल घटकांतील बालकांचेच माता-पिता किंवा पालक यांना प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व देण्यात येईल.
- परंतु, तसेच अशा समितीतील पन्नास टक्के सदस्य ह्या महिला असतील.
- (२) शाळा व्यवस्थापन समिती ही, पुढील कार्ये पार पाडील :-
- (क) शाळेच्या कामकाजाचे संनियंत्रण करणे,
- (ख) शालेय विकास योजना तयार करून त्याची शिफारस करणे,
- (ग) समुचित शासनाकडून किंवा स्थानिक प्राधिकरणाकडून अथवा इतर कोणत्याही मार्गांनी मिळालेल्या निधीच्या वापरावर देखरेख ठेवणे, आणि
- (घ) विहित करण्यात येतील अशी इतर कामे पार पाडणे.

शालेय विकास योजना

- २२.(१) कलम २१ च्या पोटकलम (१) अन्वये गठित करण्यात आलेली प्रत्येक शाळा व्यवस्थापन समिती, विहित करण्यात येईल अशा रितीने शालेय विकास योजना तयार करील.
- (२) अशा प्रकारे पोटकलम (१) अन्वये तयार केलेली शालेय विकास योजना ही समुचित शासनाकडून किंवा यथास्थिति, स्थानिक प्राधिकरणाकडून मिळावावयाच्या योजना आणि अनुदान यांचा आधार असेल.

शिक्षकांची नेमणूक करण्यासाठी अर्हता आणि त्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती

- २३.(१) केंद्र सरकारने अधिसूचनेद्वारे प्राधिकृत केलेल्या शिक्षण प्राधिकरणाने निर्धारित केली असेल अशी किमान अर्हता धारण करणारी कोणतीही व्यक्ती, शिक्षक म्हणून नियुक्त करण्यासाठी, पात्र असेल.
- (२) एखाद्या राज्यात अध्यापक शिक्षण पाठ्यक्रम देऊ करणाऱ्या किंवा अध्यापक प्रशिक्षण देणाऱ्या पुरेशा संस्था नसतील. अथवा पोटकलम (१) अन्वये निर्धारित केलेली किमान अर्हता धारण करणारे पुरेसे शिक्षक उपलब्ध नसतील त्याबाबत तर, केंद्र सरकारला त्यास योग्य वाटल्यास अधिसूचनेद्वारे, त्यात विनिर्दिष्ट करण्यात येईल अशा व पाच वर्षांहून अधिक नसलेल्या कालावधीकरिता शिक्षकांची नेमणूक करण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान अर्हता, शिथिल करता येईल. परंतु, जो शिक्षक या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी, पोटकलम (१) अन्वये नमूद केलेली किमान अर्हता धारण करित नसेल, तो पाच वर्षांच्या कालावधीत अशी किमान अर्हता प्राप्त करील.
- (३) शिक्षकांना द्यावयाचे वेतन व भत्ते आणि त्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती, विहित केल्याप्रमाणे असतील.

शिक्षकाची कर्तव्ये आणि गान्हाणी दूर करणे

- २४.(१) कलम २३, पोटकलम (१) अन्वये नियुक्त केलेला शिक्षक, पुढील कर्तव्ये पार पाडील :-
- (क) शाळेत नियमितपणे व वक्तशीरपणे हजर राहणे.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (४७)

- (ख) कलम २९, पोटकलम (२) च्या तरतुदीनुसार अभ्यासक्रम संचलित करणे व तो पूर्ण करणे.
- (ग) विनिर्दिष्ट कालावधीत संपूर्ण अभ्यासक्रम पूर्ण करणे,
- (घ) प्रत्येक बालकाच्या अध्ययन क्षमतेचे मूल्यमापन करणे आणि त्यानुसार कोणतीही आवश्यकता भासल्यास अतिरिक्त पूरक शिक्षण देणे.
- (ङ) माता-पिता आणि पालकांबरोबर नियमित पालकसभा घेऊन त्यांना बालकाची नियमित हजेरी, अध्ययन क्षमता, अध्ययनातील प्रगती याबाबतची माहिती आणि बालकाशी संबंधित अशी इतर कोणतीही माहिती देणे, आणि
- (च) विहित करण्यात येतील अशी इतर कर्तव्ये पार पाडणे,
- (२) पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली कर्तव्ये पार पाडण्यात जो शिक्षक कसूर करील तो, त्याला अथवा तिला लागू असलेल्या सेवा नियमान्वये शिस्तभंगविषयक कारवाई केली जाण्यास पात्र असेल. परंतु, अशी शिस्तभंगाविषयक कारवाई करण्यापूर्वी, अशा शिक्षकाला आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी देण्यात येईल.
- (३) शिक्षकांची कोणतीही गान्हाणी असल्यास ती विहित करण्यात येईल. अशा रितीने दूर करण्यात येतील.

विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण

- २५.(१) या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकापासून सहा महिन्यांच्या आत, प्रत्येक शाळेत, अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे, विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण राखण्यात येत आहे. याची, समुचित शासन आणि स्थानिक प्राधिकरण, सुनिश्चिती करील.
- (२) पोटकलम (१) अन्वये विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण राखण्याच्या प्रयोजनासाठी, शाळेत पदस्थापित केलेला कोणताही शिक्षक इतर कोणत्याही शाळेत किंवा कार्यालयात काम करणार नाही किंवा त्यास कलम २७ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कामांखेरीज इतर कोणत्याही शिक्षणेतर प्रयोजनांसाठी तैनात करण्यात येणार नाही.

शिक्षकांची रिक्त पदे भरणे

२६. समुचित शासनाने किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने स्थापन केलेल्या, त्याच्या मालकीच्या असलेल्या त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या किंवा त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षपणे भरीव निधी देण्यात येणाऱ्या शाळांबाबत नियुक्ती प्राधिकरण, त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या शाळेतील शिक्षकांची रिक्त पदे, एकूण मंजूर पदांच्या दहा टक्क्यांहून अधिक असणार नाही याची खात्री करून घेईल.

शिक्षणेतर प्रयोजनासाठी शिक्षकांची नेमणूक करण्यास प्रतिबंध असणे.

२७. कोणत्याही शिक्षकास, दशवार्षिक जनगणना, आपत्ती निवारणाची कामे किंवा स्थानिक प्राधिकरण अथवा राज्य विधानसभा किंवा यथास्थिती लोकसभेच्या निवडणुकांच्या कर्तव्याखेरीज, इतर कोणत्याही शिक्षणेतर प्रयोजनासाठी नेमण्यात येणार नाही.

शिक्षकांना खाजगी शिकवणी घेण्यास प्रतिबंध असणे.

२८. कोणताही शिक्षक अथवा शिक्षिका खाजगी शिकवणी घेणार नाही अथवा खाजगीरित्या शिकवण्याच्या कामात स्वतःला गुंतवून घेणार नाही.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (४८)

प्रकरण ५. प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम व तो पूर्ण करणे.

अभ्यासक्रम व मूल्यमापन प्रक्रिया :

२९. (१) प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम व मूल्यमापनप्रक्रिया ही समुचित शासनाने अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट केलेल्या शिक्षण प्राधिकरणाकडून निर्धारित करण्यात येईल.
- (२) शिक्षण प्राधिकरण पोटकलम (१) खाली अभ्यासक्रम व मूल्यमापन प्रक्रिया निर्धारित करताना पुढील बाबी विचारात घेईल, त्या अशा : -
- (क) संविधानात असलेल्या मूल्यांशी अभिसंगत असणे,
- (ख) बालकाचा सर्वकष विकास साधणे,
- (ग) बालकाचे ज्ञान, क्षमता व विशेष बुद्धिमत्ता विकसित करणे.
- (घ) शारीरिक व बौद्धिक क्षमतांचा जास्तीतजास्त विकास करणे.
- (ङ) बालसुलभ व बालकेंद्रित पद्धतीने उपक्रम, शोध व संशोधन या माध्यमांतून शिक्षण देणे.
- (च) शक्य असेल तेथवर शिक्षणाचे माध्यम बालकांची मातृभाषा असणे,
- (छ) बालकाला भीती, दडपण व चिंतेपासून मुक्त ठेवणे आणि आपली मते मुक्तपणे व्यक्त करण्यास त्याला मदत करणे.
- (ज) बालकाच्या ज्ञान आकलनाचे व्यापक व अखंडपणे मूल्यमापन करणे आणि त्याकरिता त्याची योग्यता वाढविणे.

परीक्षा व पूर्तता प्रमाणपत्र :

३०. (१) कोणत्याही बालकास प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत कोणतीही मंडळाची परीक्षा उत्तीर्ण होणे आवश्यक असणार नाही.
- (२) प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या प्रत्येक बालकास विहित करण्यात येईल अशा नमुन्यात व अशा रितीने; एक प्रमाणपत्र देण्यात येईल.

प्रकरण ६. बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण

मुलाच्या शिक्षणाच्या हक्काचे संनियंत्रण :

३१. (१) बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम, २००५ याच्या कलम ३ खाली स्थान केलेला २००५ चा ४ राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग किंवा यथास्थिती, कलम-१७ खाली स्थापन केलेला राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, त्या अधिनियमान्वये त्याला नेमून दिलेल्या कार्याव्यतिरिक्त पुढील कार्येदेखील पार पाडतील :
- (क) या अधिनियमाद्वारे किंवा या खाली तरतूद केलेल्या हक्काबद्दलच्या संरक्षक उपाययोजनांची तपासणी करणे व त्यांचा आढावा घेणे आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी व उपाययोजनांची शिफारस करणे.
- (ख) बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षण हक्कासंबंधीच्या तक्रारींची चौकशी करणे आणि
- (ग) उक्त बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियमाची कलमे १५ व २४ या अन्वये तरतूद केल्याप्रमाणे आवश्यक ती पावले उचलणे.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (४९)

- (२) उक्त आयोगास पोटकलम (१) खंड (ग) अन्वये बालकाच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या हक्काशी संबंधित कोणत्याही बाबींची चौकशी करताना उक्त बाल हक्क संरक्षण आयोग अधिनियम याची कलमे १४ व २५ अन्वये त्यांना अनुक्रमे जे अधिकार नेमून देण्यात आलेले असतील तेच अधिकार असतील.
- (३) राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, एखाद्या राज्यामध्ये स्थापन करण्यात आला नसेल त्याबाबतीत समुचित शासनास पोटकलम (१) खंड (क) ते (ग) यांमध्ये विनिर्दिष्ट केलेली कार्ये पार पाडण्याच्या प्रयोजनार्थ विहित करण्यात येईल अशा रितीने व अशा अटी शर्तीच्या अधीनतेने, असे प्राधिकरण गठित करता येईल.

गान्हाणी दूर करणे :

- ३२.(१) कलम ३१ मध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी या अधिनियमांखाली कोणत्याही व्यक्तीला एखाद्या बालकांच्या अधिकाराशी संबंधित कोणतेही गान्हाणे मांडावयाचे असल्यास, तिला त्या ठिकाणाची अधिकारिता असलेल्या स्थानिक प्राधिकरणाकडे लेखी तक्रार करता येईल.
- (२) पोटकलम (१) खाली केलेली तक्रार प्राप्त झाल्यानंतर स्थानिक प्राधिकरण, संबंधित पक्षांना आपले म्हणणे मांडण्याची वाजवी संधी दिल्यानंतर तीन महिन्यांच्या कालावधीच्या आत, या बाबीवर निर्णय देईल.
- (३) स्थानिक प्राधिकरणाच्या निर्णयामुळे व्यथित झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाकडे किंवा यथास्थिती, कलम ३१, पोटकलम (३) अन्वये विहित केलेल्या प्राधिकरणाकडे अपील करता येईल.
- (४) पोटकलम (३) खाली केलेल्या अपिलावर, कलम ३१, पोटकलम (१) खंड (ग) अन्वये करण्यात आलेल्या तरतुदीनुसार राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोगाकडून किंवा यथास्थिती, कलम ३१, पोटकलम (३) अन्वये विहित केलेल्या प्राधिकरणाकडून निर्णय करण्यात येईल.

राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेची स्थापना :

- ३३.(१) केंद्रशासन, अधिसूचनेद्वारे प्राथमिक शिक्षण व बाल विकास या क्षेत्रांतील ज्ञान व प्रत्यक्ष अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींमधून, केंद्र शासनास आवश्यक वाटतील अशा नियुक्त करावयाच्या जास्तीत जास्त पंधरा सदस्यांचा समावेश असलेल्या राष्ट्रीय सल्लागार परिषद स्थापन करील.
- (२) अधिनियमाच्या तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याबाबत केंद्र सरकारला सल्ला देणे ही राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेची कार्ये असतील.
- (३) राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेच्या सदस्यांचे भत्ते व त्यांच्या नेमणुकीच्या अन्य अटी व शर्ती विहित करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.

राज्य सल्लागार परिषदेची स्थापना :

- ३४.(१) राज्यशासन, अधिसूचनेद्वारे प्राथमिक शिक्षण व बाल विकास या क्षेत्रांतील ज्ञान व प्रत्यक्ष अनुभव असणाऱ्या व्यक्तींमधून, राज्य शासनास आवश्यक वाटतील अशा नियुक्त करावयाच्या जास्तीत जास्त पंधरा सदस्यांचा समावेश असलेली राज्य सल्लागार परिषद स्थापन करील.
- (२) या अधिनियमाच्या तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याबाबत राज्य शासनास सल्ला देणे ही राज्य सल्लागार परिषदेची कार्ये असतील.
- (३) राज्य सल्लागार परिषदेच्या सदस्यांचे भत्ते व त्यांच्या नेमणुकीच्या अन्य अटी व शर्ती विहित करण्यात येतील त्याप्रमाणे असतील.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५०)

प्रकरण ७. संकीर्ण

निदेश देण्याचा अधिकार :

- ३५.(१) केंद्र शासनास, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्याच्या प्रयोजनार्थ, त्यास योग्य वाटतील अशी मार्गदर्शक तत्त्वे समुचित शासनाला किंवा यथास्थिति, स्थानिक प्राधिकरणाला देता येतील.
- (२) समुचित शासनास या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्याच्या संबंधात त्यास योग्य वाटतील अशी मार्गदर्शक तत्त्वे व असे निदेश, स्थानिक प्राधिकरणाला किंवा शाळा व्यवस्थापन समितीला देता येतील.
- (३) स्थानिक प्राधिकरणास, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्याच्या संबंधात त्यास योग्य वाटतील अशी मार्गदर्शक तत्त्वे व असे निर्देश शाळा व्यवस्थापन समितीला देता येतील.

खटला चालविण्यासाठी पूर्व मंजूरी घेणे :

३६. कलम १३, पोटकलम (२), कलम १८, पोटकलम (५) आणि कलम १९, पोटकलम (५) याखाली शिक्षापत्र असलेल्या अपराधांबद्दलचा कोणताही खटला, समुचित शासनाने अधिसूचनेद्वारे याबाबतीत प्राधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्यांची पूर्वमंजूरी घेतल्याशिवाय दाखल करता येणार नाही.

सद्भावनापूर्वक केलेल्या कारवाईस संरक्षण :

३७. या अधिनियमान्वये किंवा त्याखाली करण्यात आलेले कोणतेही नियम किंवा आदेश या अन्वये सद्भावनेने केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही कृतीसंबंधात केंद्र सरकार, राज्य शासन, राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग, राज्य बाल हक्क संरक्षण आयोग, स्थानिक प्राधिकरण, शाळा व्यवस्थापन समिती किंवा कोणतीही व्यक्ती यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा किंवा अन्य कायदेशीर कारवाई केली जाणार नाही.

समुचित शासनाचा नियम करण्याचा अधिकार :

३८. (१) समुचित शासनास या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी अधिसूचनेद्वारे, नियम करता येतील.
- (२) विशेषतः व पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाधा न येता, पुढीलपैकी सर्व किंवा कोणत्याही बाबींसाठी असे नियम करता येतील.
- (क) कलम ४ च्या पहिल्या परंतुकान्वये, विशेष प्रशिक्षण देण्याची पद्धती व त्यासाठीची कालमर्यादा
- (ख) कलम ६ अन्वये एका शाळेच्या नजीक दुसरी शाळा स्थापन करण्यासाठी क्षेत्र किंवा हद्द,
- (ग) कलम ९ च्या खंड (घ) अन्वये चौदा वर्षे वयापर्यंतच्या मुलांचा अभिलेख ठेवण्याची रीत,
- (घ) कलम १२ च्या पोटकलम (२) अन्वये खर्चाच्या प्रतिपूर्तीची रीत आणि मर्यादा
- (ङ) कलम १४ च्या पोटकलम (१) अन्वये मुलाचे वय निश्चित करण्यासाठी कोणताही इतर दस्तऐवज,
- (च) कलम १५ अन्वये प्रवेशासाठी वाढीव कालावधी आणि वाढीव कालावधीनंतर प्रवेश देण्यात आला असेल तर, अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची रीत,
- (छ) कलम १८ च्या पोटकलम (१) खालील प्राधिकरण आणि मान्यता प्रमाणपत्रासाठी अर्ज करण्याची रीत व अर्जाचा नमुना.

- (ज) कलम १८ च्या पोटकलम (२) खालील मान्यता प्रमाणपत्राचा नमुना, मान्यता प्रमाणपत्र देण्यासाठीचा कालावधी, रीत आणि त्या बदलच्या शर्ती,
- (झ) कलम १८ च्या पोटकलम (३) च्या दुसऱ्या परंतुकान्वये म्हणणे मांडण्याची रीत,
- (ट) कलम २१ च्या पोटकलम (२) च्या खंड (घ) अन्वये व शाळा व्यवस्थापन समितीने पार पाडावयाची इतर कार्ये
- (ठ) कलम २२ च्या पोटकलम (१) अन्वये शालेय विकास योजना तयार करण्याची रीत.
- (ड) कलम २३ च्या पोटकलम (३) अन्वये शिक्षकांना देय असलेले वेतन व भत्ते आणि त्यांच्या सेवेच्या अटी व शर्ती,
- (ढ) कलम २४ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (च) अन्वये शिक्षकाने पार पाडावयाची कर्तव्ये
- (ण) कलम २४ च्या पोटकलम (३) अन्वये शिक्षकांची गान्हाणी दूर करण्याची रीत,
- (प) कलम ३० च्या पोटकलम (२) अन्वये प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यासाठी देण्यात येणाऱ्या प्रमाणपत्राचा नमुना आणि रीत,
- (फ) कलम ३१ च्या पोटकलम (३) खालील प्राधिकरण, त्याच्या रचनेची रीत आणि त्यासाठीच्या अटी व शर्ती
- (ब) कलम ३३ च्या पोटकलम (३) अन्वये राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेच्या सदस्यांचे भत्ते आणि त्यांच्या नेमणुकीच्या इतर अटी व शर्ती
- (भ) कलम ३४ च्या पोटकलम (३) अन्वये राज्य सल्लागार परिषदेच्या सदस्यांचे भत्ते आणि त्यांच्या नेमणुकीच्या इतर अटी व शर्ती.

३) या अधिनियमान्वये, केंद्र सरकारने केलेला प्रत्येक नियम आणि कलमे २० व २३ या अन्वये काढलेली प्रत्येक अधिसूचना, तो करण्यात, ती काढण्यात आल्यानंतर शक्य होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहापुढे, ते एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता सत्रासीन असताना ठेवला/ठेवली जाईल, आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, ज्या नियमात किंवा अधिसूचनेत कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोनही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात किंवा अधिसूचना काढण्यात येऊ नये, याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर, तो नियम किंवा ती अधिसूचना अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल किंवा यथास्थिती, मुळीच अंमलात येणार नाही, तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे तत्पूर्वी या नियमाखाली किंवा अधिसूचनेखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाधा येणार नाही.

४) या अधिनियमान्वये राज्य शासनाने केलेला प्रत्येक नियम किंवा काढलेली अधिसूचना तो करण्यात/ ती काढण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळासमारे ठेवला/ठेवली जाईल.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५२)

अनुसूची
पहा कलम १९ आणि २५

शाळेसाठी निकष आणि मानके -

अ.क्र.	बाब	निकष आणि प्रमाण
१	२	३
१	शिक्षकांची संख्या (क) पहिली ते पाचवीच्या वर्गासाठी	प्रवेश देण्यात आलेली मुले शिक्षकांची संख्या साठ पर्यंत दोन एकसष्ठ ते नव्वद पर्यंत तीन एक्याण्णव ते एकशेवीस पर्यंत चार एकशे एकवीस ते एकशे पन्नास पर्यंत पाच एकशे पन्नासहून अधिक पाच आणि मुख्याध्यापक दोनशेहून अधिक विद्यार्थी-शिक्षक (मुख्याध्यापक वगळून)यांचे प्रमाण चाळीस पेक्षा अधिक नसेल.
२.	(ख) सहावी ते आठवीच्या वर्गासाठी	१) प्रत्येक वर्गासाठी किमान एक शिक्षक, जेणेकरून (एक) विज्ञान व गणित, (दोन) सामाजिक अभ्यास, (तीन) भाषा या प्रत्येक विषयासाठी किमान एक शिक्षक असेल २) प्रत्येक पस्तीस मुलांसाठी एक शिक्षक ३) शंभराहून अधिक मुलांना प्रवेश दिला जातो तेथे- (एक) पूर्णवेळ मुख्याध्यापक, (दोन) (क) कलाशिक्षण, (ख) आरोग्य व शारीरिक शिक्षण, (ग) कार्यशिक्षण (कार्यानुभव) यासाठी अंशकालीन निदेशक

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५३)

अ.क्र.	बाब	निकष आणि प्रमाण
१	२	३
	(ग) इमारत	(एक) प्रत्येक शिक्षकासाठी किमान एक वर्ग खोली आणि कार्यालय-नि-भांडार-नि मुख्याध्यापकांची खोली (दोन) अडथळ्याविना प्रवेश मार्ग (तीन) मुलांसाठी व मुलींसाठी स्वतंत्र प्रसाधनग्रह (चार) सर्व मुलांसाठी स्वच्छ व पुरेसे पिण्याचे पाणी पुरविण्याची सुविधा, (पाच) शाळेत दुपारचे जेवण जेथे शिजविले जाते तेथे एक स्वयंपाक घर, (सहा) क्रीडांगण, (सात) शाळेच्या इमारतीच्या सुरक्षिततेसाठी आवार भिंत किंवा कुंपण घालून केलेली व्यवस्था असलेली पक्की इमारत
३	शैक्षणिक वर्षामधील कामाचे किमान दिवस/शिक्षणाचे तास	(एक) पहिली ते पाचवीच्या वर्गासाठी कामाचे २०० दिवस (दोन) सहावी ते आठवीच्या वर्गासाठी कामाचे २२० दिवस (तीन) पहिली ते पाचवीच्या वर्गासाठी प्रत्येक शैक्षणिक वर्षात शिक्षणाचे ८०० तास (चार) सहावी ते आठवीच्या वर्गासाठी प्रत्येक शैक्षणिक वर्षात शिक्षणाचे १००० तास
४	शिक्षकासाठी प्रत्येक आठवड्याला कामाचे किमान तास	पाठाची तयारी करण्यासह अध्यापनाचे ४५ तास
५	अध्यापन अध्ययन सामग्री	प्रत्येक वर्गाच्या गरजेनुसार पुरविण्यात येईल.
६	ग्रंथालय	प्रत्येक शाळेत, वर्तमानपत्र, मासिके व गोष्टीच्या पुस्तकांसह सर्व विषयांवरील पुस्तके पुरविणारे एक ग्रंथालय असेल.
७	खेळण्याचे साहित्य खेळ व क्रिडाविषयक सामग्री	प्रत्येक वर्गाच्या गरजेनुसार पुरविण्यात येईल

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५४)

परिशिष्ट -ब

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९

अधिनियम कलमांचे घटकनिहाय वर्गीकरण

कलम क्र.	कलमाचे शीर्षक	शिक्षक	मुख्याध्यापक	शासन स्था. प्राधि. व पर्यवेक्षकीय यंत्रणा	शाळा व्यवस्थापन समिती	पालक	बालक
१.	संक्षिप्त नाव, विस्तार व प्रारंभ	✓	✓	✓	✓	✓	✓
२.	व्याख्या	✓	✓	✓	✓	✓	✓
३.	मोफत व सक्तीचे शिक्षण अधिकार		✓				✓
४.	वयानुरूप प्रवेश (थेट)	✓	✓	✓			✓
५.	दाखला हस्तांतरण		✓				✓
६.	शाळा स्थापन			✓			
७.	आर्थिक व इतर जबाबदाऱ्या			✓			
८.	शासनाची कर्तव्ये			✓			
९.	स्थानिक प्राधिकरण कर्तव्ये			✓			
१०.	माता-पिता व पालक कर्तव्ये				✓	✓	
११.	शाळापूर्व शिक्षण तरतूद			✓			✓
१२.	शाळांची जबाबदारी	✓	✓		✓		
१३.	प्रवेश फी व चाचणी पद्धत		✓			✓	
१४.	प्रवेशासाठी वयाचा पुरावा		✓	✓		✓	✓
१५.	प्रवेशास नकार न देणे	✓	✓	✓		✓	✓
१६.	मागे ठेवण्यास व निष्कासनास प्रतिबंध	✓	✓				✓
१७.	शारीरिक शिक्षा व मानसिक त्रास प्रतिबंध	✓	✓				✓
१८.	शाळा स्थापनेस मान्यता		✓	✓			
१९.	शाळेसाठी मानके व निकष		✓	✓			
२०.	अनुसूचीमध्ये सुधारणा अधिकार			✓			
२१.	शाळा व्यवस्थापन समिती	✓	✓		✓	✓	✓
२२.	शालेय विकास योजना	✓	✓		✓	✓	✓

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५५)

कलम क्र.	कलमाचे शीर्षक	शिक्षक	मुख्याध्यापक	शासन स्था. प्राधि. व पर्यवेक्षकीय यंत्रणा	शाळा व्यवस्थापन समिती	पालक	बालक
२३.	शिक्षक नेमणूक, अर्हता व अटी शर्ती	✓		✓			
२४.	शिक्षकाची कर्तव्ये	✓	✓	✓	✓	✓	
२५.	विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	✓		✓			
२६.	शिक्षकांची रिक्त पदे भरणे			✓			
२७.	शिक्षणेतर प्रयोजनास प्रतिबंध	✓		✓			
२८.	खाजगी शिकवणी प्रतिबंध	✓	✓	✓			
२९.	अभ्यासक्रम व मूल्यमापन	✓		✓			
३०.	परीक्षा व पूर्तता प्रमाणपत्र		✓	✓			✓
३१.	बालकांच्या हक्कांचे संरक्षण	✓		✓			✓
३२.	गान्हाणी दूर करणे	✓		✓		✓	✓
३३.	राष्ट्रीय सल्लागार परिषदेची स्थापना			✓			
३४.	राज्य सल्लागार परिषदेची स्थापना			✓			
३५.	निदेश देण्याचा अधिकार			✓	✓		
३६.	खटला चालविण्यास पूर्वमंजूरी		✓	✓			
३७.	सद्भावनापूर्वक कारवाईस संरक्षण	✓	✓	✓			
३८.	समुचित शासनास नियम करण्याचा अधिकार			✓			

वरील सूचीत विविध घटकांशी संबंधित महत्त्वाची कलमे दर्शविली आहेत. यामुळे आपले नियोजन व कार्यवाही सुलभ होणार आहे. वर महत्त्वाची कलमे दर्शविली असली तरी, कायद्यातील प्रत्येक कलमाशी प्रत्येक घटकांचा असलेला सहसंबंध व कर्तव्ये जाणून घेणे आवश्यक आहे.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५६)

परिशिष्ट -क
शैक्षणिक सर्वेक्षण नोंदवही (नमुना)
(कलम ९ (घ) नियम६)

अ.क्र.	बालकाचे नाव	लिंग	जन्म दिनांक जन्म प्रमाणपत्र असल्यास क्रमांक	जन्म ठिकाण	आई-वडील किंवा पालकांचे नाव व पत्ता	आई-वडील किंवा पालकांचा व्यवसाय	बालकाशी नाते	सहाय्या वर्षापर्यंत पूर्व शिक्षण घेतलेल्या प्रा.शाळा/ अंगणवाडीचे केंद्राचे नाव व पत्ता
शिकत असलेल्या प्रा. शाळेचे नाव व पत्ता	बालकाचा कायमचा आणि सध्याचा निवासाचा पत्ता	शिकत असलेला वर्ग	शाळाबाह्य आहे काय? असल्यास कारणे	बालक वंचित घटकांतील असल्यास तपशील	बालक दुर्बल घटकांतील असल्यास तपशील	विशेष सुविधा अथवा निवास विषयक सुविधांचा तपशील		

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५७)

परिशिष्ट - ड

(संदर्भ : महाराष्ट्रातील बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क नियम-२०११, परिशिष्ट- दोन, नमुना-३)

प्राथमिक शिक्षण पूर्तता प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, कुमार/कुमारी ----- याने/हिने बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ मधील कलम २९ मध्ये विहित केलेल्या निकषांनुसार आपले इयत्ता आठवीपर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले आहे. त्याने/तिने इयत्ता आठवीपर्यंतची अर्हता व विद्याविषयक कौशल्ये प्राप्त केली आहेत.

शाळेचा शिक्का

मुख्याध्यापक

कृती कार्यक्रम आराखडा (नमुना)

स्तर : वर्गस्तर /शाळास्तर

अ. नं.	पूर्तता करावयाच्या बाबी	नियोजित कालावधी	आवश्यक निधी	निधीचे स्रोत	जबाबदार घटक	कार्यपद्धती
१)	उदा. १) विशेष शिक्षण कार्यक्रम इ. १ ते ५	पुढील ३ महिने	-	-	मुख्याध्यापक संबंधित सर्व शिक्षक	
२)	उदा. २) आवारभित	१ वर्षे	रु.५०,०००	१) देणगी २) शासकीय अनुदान	१) शाळा व्यवस्थापन समिती २) मुख्याध्यापक	
३)						
४)						
५)						

टीप : संबंधित नमुन्यामध्ये वर्गशिक्षकास वर्गाबाबतचे व मुख्याध्यापकांना शाळा स्तरावरील कृती कार्यक्रमाचे नियोजन व त्यानुसार कार्यवाही करता येईल.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५८)

संदर्भ सूची

- १) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९.
- २) महाराष्ट्र बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क नियम २०११
- ३) राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५
- ४) महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा, २०१०
- ५) सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन मार्गदर्शिका भाग १ व २,
- ६) बालस्नेही शाळा (युनिसेफ)
- ७) अक्सर पूछेजानेवाले प्रश्न (युनिसेफ)
- ८) एका समृद्ध शाळेचा प्रवास (BALA) Building as learning aids
- ९) कर्ता-करविता-भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी
- १०) जीवन-शिक्षण अंक-नोव्हेंबर २०११
- ११) प्रिय बाई (बाबियाणाची शाळा)-अनुवादक-सुधा कुलकर्णी
- १२) तोत्तोचान-अनुवादक-चेतना सरदेशमुख गोसावी
- १३) बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ राज्यात लागू : शासन परिपत्रक क्रमांक २००९/ प्र.क्र.२९२/प्राशि १. दिनांक १० मे, २०१०.
- १४) शाळा प्रवेश : शासन निर्णय क्र. पीआरई-२०१०/(२१५)/प्राशि.दिनांक ११ जून, २०१०.
- १५) सर्व प्राथमिक शिक्षकांनी प्रशिक्षण घेण्याबाबत : शासन परिपत्रक क्रमांक : पीआरई -२०१०/प्र.क्र. २१३/प्राशि १. दिनांक १४ जून, २०१०.
- १६) इयत्ता १ली ते ८वी तील अनुत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांना पुढील वर्गात प्रवेश देण्याबाबत व त्यांची संपादनूक पातळी वाढविण्याबाबत शासन निर्णय क्र. पीआरई-२०१०/ (प्र.क्र.२९१)/ प्राशि. १. दिनांक १६ जून, २०१०.
- १७) शाळा व्यवस्थापन समिती : शासन निर्णय क्र. पीआरई-२०१०/प्र.क्र. २१७/प्राशि १. दिनांक १७ जून, २०१०.
- १८) शिक्षक पदांची निश्चिती : शासन परिपत्रक क्र.पीआरई-२०१०/प्र.क्र.२२५/प्राशि १. दिनांक १८ जून, २०१०.
- १९) सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन कार्यपद्धती : शासन निर्णय क्र. पीआरई/२०१०/(प्र. क्र.१३६/१०) /प्राशि ५. दिनांक २० ऑगस्ट, २०१०.
- २०) विद्यार्थ्यांना मोफत गणवेश : शासन निर्णय क्र. एसएस २०११/ प्र.क्र ३८ /प्राशि ४, दिनांक ४ फेब्रुवारी, २०११.
- २१) अंतर्गत बालकांना शेजार शाळा उपलब्ध करून देणे : शासन निर्णय क्र. पीआरई २०११/ प्र.क्र.११४ /प्राशि १, दिनांक १ मार्च, २०११.
- २२) प्राथमिक शाळेतील बालकांना शारीरिक/मानसिक त्रास : शासन निर्णय क्र. पीआरई २०१०/ प्र.क्र.५८९ /प्राशि १, दिनांक १ मार्च २०१०.
- २३) शैक्षणिक (अॅकॅडेमिक) प्राधिकारी : शासन निर्णय क्र. पीआरई २०११/प्र.क.११४/प्राशि१, दिनांक १ मार्च २०११.
- २४) शैक्षणिक वर्षातील कामाचे किमान दिवस, शिक्षणाचे तास व शिक्षकांसाठी प्रत्येक आठवड्याला किमान तास निश्चित करणे : शासन निर्णय क्र. पीआरई २०१०/ प्र.क्र.११४ / प्राशि १, दिनांक २९ एप्रिल, २०११.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (५९)

संपादन साहाय्य

अ. क्र.	नाव	पद	पत्ता
१	विद्याधर शुक्ल	माजी उपसंचालक	म.रा.शै.सं.व प्रशि.प.विद्या परिषद, पुणे
२	अलका मुळीक	अधिव्याख्याता	म.रा.शै.सं.व प्रशि.प.विद्या परिषद, पुणे
३	राजेश महादेव बनकर	अधिव्याख्याता	जि.शि.प्र.संस्था-लोणी काळभोर, ता. हवेली, जि.पुणे
४	अनिल लहू वानखेडे	केंद्रप्रमुख	केंद्र-अंजने, ता.अलिबाग, जि.नंदुरबार
५	भालचंद्र लक्ष्मण पिंगळे	केंद्रप्रमुख	केंद्र-वेश्वी, ता.अलिबाग, जि.रायगड
६	मारुती धोंडू भांगे	मुख्याध्यापक	जि.प.प्राथ. शाळा -नेले, ता.जि.सातारा
७	दीपक दुर्गादास चांदुरे	पदवीधर शिक्षक	जि.प.प्राथ.शाळा-सोनोरा (बु), ता. चांदुर रेल्वे, जि. अमरावती
८	सुलभा नानासाहेब घाडगे	उपशिक्षक	जि.प.प्राथ. शाळा-परंदवडी, ता.मावळ, जि. पुणे

निर्मिती व विकसन

अ. क्र.	नाव	पद	पत्ता
१	विद्याधर शुक्ल	माजी उपसंचालक	म.रा.शै.सं.व प्रशि.प.विद्या परिषद, पुणे
२	अलका मुळीक	अधिव्याख्याता	म.रा.शै.सं.व प्रशि.प.विद्या परिषद, पुणे
३	महेश मधुकर पालकर	शिक्षणाधिकारी	जिल्हा परिषद सातारा
४	एस. बी. वाडकर	राज्य सल्लागार	महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद मुंबई
५	डॉ. शोभा पवार	प्राचार्य	जि.शि.प्र.संस्था लोणी काळभोर, ता. हवेली, जि.पुणे
६	राजेश महादेव बनकर	अधिव्याख्याता	जि.शि.प्र.संस्था-लोणी काळभोर, ता. हवेली, जि.पुणे
७	तुकाराम दिनकर राजे	अधिव्याख्याता	जि. शि. प्र. संस्था, कोल्हापूर
८	अनिल लहू वानखेडे	केंद्रप्रमुख	केंद्र-अंजने, ता. नवापूर, जि.नंदुरबार
९	भालचंद्र लक्ष्मण पिंगळे	केंद्रप्रमुख	केंद्र-वेश्वी, ता. अलिबाग, जि.रायगड
१०	मारुती धोंडू भांगे	मुख्याध्यापक	जि. प. प्राथ. शाळा-नेले, ता. जि. सातारा
११	दीपक दुर्गादास चांदुरे	पदवीधर शिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा-सोनोरे (बु), ता. चांदुर रेल्वे, जि. अमरावती
१२	सुलभा नानासाहेब घाडगे	उपशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा परंदवडी, ता. मावळ, जि. पुणे
१३	शिवाजी रामचंद्र सुर्यवंशी	निवृत्त प्राचार्य	वाघेश्वर नगर-वाघोली, जि. पुणे
१४	सदाशिव हिंदूराव चव्हाण	शि. वि. अधिकारी	जिल्हा परिषद पुणे
१५	अजित शंकरराव राक्षे	विषयतज्ज्ञ	पंचायत समिती जावली (मेढा), जि. सातारा
१६	सुधीर भास्कर सकपाळ	विषयतज्ज्ञ	पंचायत समिती महाड, जि. रायगड
१७	विश्वास बाळू काशिद	उपशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा-पुर्ये ता. देवळे राववाडी, (रत्नागिरी)
१८	प्रतिभा ईश्वर लोखंडे	उपशिक्षक	वाठोडा, उच्च प्राथ. शाळा. म.न.पा. नागपूर
१९	संजय परशराम कुसाळकर	शिक्षण विस्तार अधिकारी	पंचायत समिती, येवला, जि. नासिक
२०	मनोज कुंडलिक पाटील	उपशिक्षक	जि. प. प्रा. शाळा, थळबाजार, ता. अलिबाग जि. रायगड

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम - २००९, मार्गदर्शिका : (६०)

